

Отримано: 18 лютого 2019 р.

Прорецензовано: 25 лютого 2019 р.

Прийнято до друку: 1 березня 2019 р.

e-mail: dienata@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2019-5(73)-192-195

Деркевич Н. А. Семантичні закономірності функціонування префіксально-дієслівної моделі з прикметниковою основою. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 5(73), березень. С. 192–195.

УДК 811'373.611

Деркевич Наталія Альбертівна,

кандидат філологічних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

СЕМАНТИЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРЕФІКСАЛЬНО-ДІЄСЛІВНОЇ МОДЕЛІ З ПРИКМЕТНИКОВОЮ ОСНОВОЮ

У статті розглянуто структуру та семантику відприкметникових дієслівних похідних, утворених за допомогою невідокремлюваних префіксів *be-, ent-, er-, ver-, zer-*. Проаналізовано структурно-семантичні зв'язки між твірними та похідними дієсловами з метою з'ясування функції словотвірного префікса у структурі деривата, а також виявлення особливостей формування значення, яке є результатом взаємодії цього префікса з твірною основою. Представлено структурні моделі похідних дієслів з префіксами, розглянуто особливості формування семантики і лексичного значення відібраних прикметникових основ, систематизовано їх семантичне наповнення, з'ясовано особливості структурної та семантичної комбінаторики прикметникових твірних основ з невідокремлюваними дієслівними префіксами.

Ключові слова: похідне слово, префікс, твірна основа, семантика, дистрибуція, сполучуваність, валентність.

Natalya Derkevych,

Candidate of philological sciences, associate professor, Ternopil National Pedagogical University

SEMANTIC REGULARITIES OF FUNCTIONING OF A PREFIX-VERB MODEL WITH AN ADJEKTIVE BASIS

The article deals with the structure and semantics of adjectival verb derivatives formed with the help of inseparable prefixes *be-, ent-, er-, ver-, zer-*. Analysis of structural and semantic relations between forming and derivative verbs allows to find out the functions of the word-forming prefix in the derivative structure, as well as the peculiarities of the formation of a value that is the result of interaction of this prefix with forming basis. Structural models of derived verbs with prefixes are presented, their semantic content is systematized, peculiarities of structural and semantic combinatorics of adjective forming basis with inseparable verb prefixes are found.

On the basis of study of internal valencies of derivative verbs, forming bases and inseparable prefixes, the regularities of compatibility of inseparable prefixes with forming bases were revealed. In view of internal valency of derivative verbs, which involves structural and semantic coherence and compatibility of direct components of the derivative word, the criteria for selecting by verb prefix of forming basis for the formation of compound word are revealed.

Mono-, di- and trivalent verbs are formed from adjective forming bases, namely, prefixes *er-* and *ver-* represent monovalent derivatives, *be-, ent-, er-, ver-, zer-*, i.e., all studied prefixes are used to form divalent adjective derivatives. Trivalent adjective derivatives are produced using the prefixes *be-, er-, ver-*. Semantic internal valency of verbal prefixes on the adjective basis is determined by the semantic compatibility of semantic structures of prefixes and forming bases. Semantic groups of forming adjective bases – external and internal characteristics and condition of a person, external signs and condition of subject, value of evaluation, colour and tint – make peculiar signs in adjectival derivative verbs.

Key words: derivative word, prefix, forming basis, semantics, distribution, connectivity, valency.

Слово є номінативною і когнітивною одиницею в мові, оскільки воно як найменший самостійний носій значення у процесі комунікації виконує низку функцій, а саме номінативну, комунікативну та емоційну. Слово, пов'язуючись з іншими словами, вступає у лінійні синтагматичні відношення. Ці відношення лінійного поєднання у лінгвістиці описуються через категорії синтагматики “контексту”, “дистрибуції”, “валентності”. Зміст терміну “контекст” сприймають як лінгвістичне оточення мовної одиниці, умови, особливості вживання мовного елемента у мовленні. За концепцією комунікативної лінгвістики Г. В. Колшанського, лексика потрібно вивчати з огляду на функціонування мовних одиниць у відповідних контекстах та з огляду на різні значення, яких ці одиниці набувають у контексті [6, с. 83]. М. П. Кочерган, зважаючи на вирішальну роль контексту у виборі та реалізації значення слова, стверджує наступне: “Слово поза текстом несе невизначену інформацію і має лише потенційне значення. Свою конкретну реалізацію семантика слова отримує у контексті, де одні значення нейтралізуються, інші – актуалізуються” [7, с. 14]. Тож, контекст відіграє вирішальну роль у конкретизації значення слова. Здатність слова поєднуватися в тексті з іншими словами є лексичною сполучуваністю, і всі особливості лексичного значення так чи інакше відображаються у його сполучуваності [1, с. 29].

В. Порциг вказує на те, що сполучуваність слів у реченні є обмеженою і залежить від їх семантичного узгодження, вводить у теорію семантики поняття “суттєві семантичні зв'язки” (*wesenhafte Bedeutungsbeziehungen*); завдяки цим зв'язкам між словами утворюється семантичне поле [11, с. 150; 12, с. 70]. На думку вченого, для різних частин мови характерні сполучувальні властивості. Е. Лейзі розвиває свою концепцію семантичного узгодження слів (*semantische Kongruenz*) і стверджує, що значення дієслова залежить від семантичних характеристик іменника [10, с. 68]. Сполучуваність – це поєднання мовних одиниць у мовленні. На фонетичному і морфологічному рівнях терміни “дистрибуція” і “сполучуваність” збігаються. На лексико-семантичних і синтаксичних рівнях вони не є синонімами, оскільки слова, пов'язані між собою значеннями і синтаксично, в мовленні можуть вживатися дистантно, і навпаки, розташовані поруч лексичні одиниці, можуть бути не пов'язані між собою. Валентні зв'язки виводять на основі реальної сполучуваності, через що вони часто співпадають із сполучуваністю. Валентність за понятійним змістом вважають вужчою, меншою ніж сполучуваність [10, с. 364].

Поряд із зовнішньою валентністю є внутрішня валентність, яка виявляється у поєднанні словотвірних компонентів на рівні основи слова для утворення похідної основи нового слова; виявити внутрішню валентність можливо лише завдяки співвідносному аналізу похідної основи з точки зору її словотвірної структури та мотивації; внутрішня валентність визна-

часться потенційним поєднанням словотвірних компонентів між собою; поняття внутрішньої валентності слова як потенційної можливості поєднання складових внутрішньої синтагми не можна застосувати до усіх словотвірних моделей, а лише до афіксального способу словотворення та словоскладання [14, с. 17].

Метою роботи є виявлення особливостей структури, семантики та функціонування німецьких похідних дієслів з невідокремлюваними префіксами а також принципи відбору твірних основ.

Тема дослідження є **актуальною**, оскільки функціональний аспект мови дає змогу глибше проникнути у процес взаємодії словотвірних одиниць.

Словотворча система мови складається із низки мікросистем, яка, у свою чергу, складається із гомогенних будівельних елементів, що поєднуються спільним способом їх організації у виконанні ними словотворчих функцій. Гомогенними вважають такі будівельні елементи, які у внутрішній синтагмі займають однакову позицію щодо лексичної основи. Наприклад, такими елементами можуть бути префікси – словотворчі морфеми у постпозиції щодо лексичної основи.

У рамках словотворчої мікросистеми будівельні елементи перебувають у відношеннях взаємозумовленості і протилежності. Взаємозумовленість будівельних елементів носить функціональний характер: кожен будівельний елемент у рамках своєї мікросистеми виконує певну словотворчу функцію для формування нових одиниць мови. Словотворчу функцію будівельного елемента можна адекватно описати із врахуванням взаємодії інших будівельних елементів тієї ж мікросистеми. Так, словотворча функція дієслівного префікса *ver-* визначається не ізольовано, а у співставленні словотворчої функції інших дієслівних префіксів цієї мікросистеми, тобто префіксів *be-*, *ent-*, *er-*, *ver-*, *zer-*. Крім того, дослідження словотворчої функції цього ж префікса можливе після дослідження інших дієслівних мікросистем, наприклад, з відокремлюваними префіксами, напівпрефіксами, дієслівними суфіксами, тобто коли буде визначена функціональна роль дієслівного префікса у рамках словотворчої системи.

Семантична валентність дієслівних префіксів *be-*, *ent-*, *er-*, *ver-*, *zer-* щодо прикметникових основ визначається семантичною сумісністю смислових структур префіксів та твірних основ. Розглянемо семантичну класифікацію опорних прикметників, що співвідносяться із твірними основами, і проаналізуємо семантичну валентність префіксів щодо цих основ.

Виявлено 9 семантичних груп прикметників:

1. Семантична група зі значенням зовнішніх та внутрішніх ознак людини: *dreist, dumm, elend, fähig, glücklich, kräftig, lahm, müde, mutig, nüchtern, stumm, taub*.

2. Семантична група зі значенням зовнішніх і внутрішніх ознак і стану живої істоти, також і людини: *alt, blind, einsam, fett, jung, lebendig*.

3. Семантична група зі значенням зовнішньої ознаки і стану неживого предмета: *dicht, dumpf, eng, flach, frisch, hart, harsch, klar, kühl, lang, leer, mürbe, neu, öde, roh*.

4. Семантична група зі значенням зовнішніх і внутрішніх ознак і стану неживого предмета, живих істот, людини: *breit, dick, dünn, fein, feucht, gewaltig, groß, hoch, kalt, klein, krank, kurz, leicht, nass, rau, reich*.

5. Семантична група зі значенням власної, соціальної характеристики людини: *arm, frei, ledig, ehelich, mündig*.

6. Семантична група зі значенням відношень (національних, часових): *deutsch, fremd, ewig, früh, gegenwärtig, langsam, heutig, zeitlich, spät, bürgerlich*.

7. Семантична група зі значенням оцінювання: *falsch, fleißig, gut, harmlos, schlecht, schlimm, schön*.

8. Семантична група зі значенням смаку: *bitter, sauer, süß*.

9. Семантична група зі значенням кольору та його відтінків: *blau, bleich, blond, braun, dunkel, fahl, grau, grün, hell*.

Тепер розглянемо семантичну сумісність кожного префікса зокрема з відповідними прикметниковими основами.

Семантична валентність префікса *be-*

Аналізуючи відприкметникові похідні з префіксом *be-*, виявлено, що префікс формує внутрішню валентність із прикметниками різних семантичних груп, а саме: зовнішніх та внутрішніх ознак і стану людини: *kräftig – bekräftigen, lustig – belustigen, selig – beseligen*; зовнішніх ознак і стану неживого предмета: *eng – beengen, fest – befestigen, trübe – betrüben*; значення оцінювання: *gut – begütigen, schön – beschönigen*; значення кольору: *grün – begrünen, grau – begrauen, dunkel – bedunkeln*.

Префікс *be-* поєднується із якісними прикметниками, які утворюються від основ абстрактних іменників за допомогою суфікса *-ig*: *Gunst – günstig – begünstigen, Güte – gütig – begütigen, Kraft – kräftig – bekräftigen, Last – lästig – belästigen, Macht – mächtig – bemächtigen, Leid – leidig – beleidigen, Lust – lustig – belustigen, Not – nötig – benötigen, Ruhe – ruhig – beruhigen, Schuld – schuldig – beschuldigen*. У дієсловах *befeuchten, beengen, benässen, betrocknen, betrüben* спостерігається сема інтенсифікації ознаки дії і охоплення дією смисловою структурою префікса. Прикметники *feucht, frei, naß, reich, trübe*, які формують фактивні дієслова, закріплені лише за префіксом *be-* – *befeuchten, befreien, benässen, bereichern, betrüben*. Сема орнативності спостерігається у дієсловах *begrünen, begünstigen*.

Прикметникові основи *feucht, frei, naß, reich, trübe* приєднуються лише до префікса *be-*. У випадку, якщо ці прикметники виявляють семантичну валентність до іншого дієслівного префікса, то спостерігається: утворення відприкметникових дієслів, які, на відміну від фактивних дієслів з префіксом *be-*, мають прозору семантичну мотивацію, наприклад: *beteuern – versichern, verteuern = teuer machen; befremden = in Erstaunen setzen, verfremden = fremd werden; begleichen = bezahlen, vergleichen = sich einigen, gleich werden; bewachen = behüten, erwachen = wach werden, bestärken = bestätigen, erstarken = stark werden, verstärken = stark machen*. Крім того, утворюються відприкметникові дієслова, в яких реалізуються різні семи смислових структур дієслівних префіксів. Це явище спостерігається у дієсловах *sich begrünen/ ergrünen*, які відрізняються тим, що у дієслові *sich begrünen* сему орнативності реалізує префікс *be-*, а в дієслові *ergrünen* сему виникнення дії виконує смислова структура префікса *er-*: **sich begrünen** – *etw mit Gras bedecken: die Landschaft, Garten begrünt sich; wie mit Gras und Kraut sich zuerst der Boden begrünt; ergrünen* – *grün werden: im Frühling ergrünen die Sträucher, Bäume*.

Отже, префікс *be-* виявляє семантичну валентність до якісних прикметників, значення котрих дає реалізувати у префіксальному дієслові сему інтенсифікації ознаки дії, повноти охоплення дією, орнативності. Для цих семантичних ознак за основу відбираються прикметники з нульовою флексією та суфіксом *-ig*.

Семантична валентність префікса *ent-*

Для формування внутрішньої валентності префікса *ent-* відбираються три семантичні групи, які поєднані спільною смисловою структурою префікса. Багаточисленною групою відприкметникових похідних є дієслова із привативним значенням: похідне дієслово має значення, протилежне до твірної основи: *bange – entbangen, bitter – entbittern, dunkel – entdunkeln, edel – entedeln, fett – entfetten, finster – entfinstern, fröhlich – entfröhlichen, kräftig – entkräftigen, menschlich – entmenschlichen, mutig – entmutigen, anonym – entanonymisieren, rund – entrunden*. До наступної групи належать фактивні дієслова, що означають перехід до певного стану: *entbleichen, entgrimmen, entgrünen*. Фактивні дієслова із префіксом *ent-* формують третю групу із значенням “набути певної ознаки” або “перехід до певного стану”, який позначає прикметникова основа: *frei – entfreen, fremd – entfremden, kühn – entkühnen, rot – entröten*.

Відприкметникові дієслова з префіксом *ent-* із привативним значенням формують семантичні опозиції щодо простих фактивних прикметників або щодо відприкметникових похідних: *entdeutschen – deutschen, verdeutschten, entdunkeln – dunkeln, be-, er-, verdunkeln, entedeln – veredeln, entfetten – fetten, verfetten, entfinstern – verfinstern, enthärten – härten, verhärteten, entheitern – erheitern, entmüden – ermüden, entstummen – verstummen*. Такі антонімія спостерігається у відприкметникових дериватах першої підгрупи. Таку ж синонімічну опозицію спостерігаємо у похідних дієсловах третьої підгрупи: *entkräftigen – kräftigen, erkräftigen, entmütigen – ermütigen, entwütdigen – würtdigen*.

На основі проаналізованого бачимо, що привативна сема префікса *ent-* дає змогу утворити з ним фактивні відприкметникові похідні дієслова, основою для яких є прикметники з нульовою флексією і суфіксом *-isier*.

Семантична валентність префікса *er-*

Співставляючи семантичні зв'язки смислової структури префікса *er-* із смисловими структурами прикметників, виявлено, що твірні основи для семантики похідних дієслів позначають: зовнішні та внутрішні ознаки і стан людини: *grimm – ergrimmen, munter – ermuntern; wach – erwachen*, ця група формує інхотивні дієслова; прикметники із значенням “кольору і відтінку” формують фактивні похідні *bleich – erbleichen, rot – erröten*; префікс *er-* виявляє семантичну валентність на основі прикметників, які утворені від абстрактних іменників та суфікса *-ig*: *Lust – lustig – erlustigen; Macht – mächtig – ermächtigen; Maß – mäßig – ermäßigen, Mut – mutig – ermutigen*. Ці фактивні дієслова виражають орнативність.

Тож, префікс *er-* виявляє свою валентність до прикметників, які мають семантичні групи зовнішніх та внутрішніх ознак і стану людини, “кольору” із нульовою флексією і суфіксом *-ern* та відіменникових прикметників із суфіксом *-ig*.

Семантична валентність префікса *ver-*

Префікс *ver-* виявляє валентні зв'язки із прикметниковими основами, які позначають: зовнішні та внутрішні ознаки і стан людини: *alt – veralten, blöd – verblöden, jung – verjüngen*; зовнішні ознаки предмета: *breit – verbreitern, dick – verdicken, eng – verengen, kurz – verkürzern*. Префікс *ver-* поєднується із прикметниками, які позначають “колір, певний відтінок”: *bläss – verblassen, dunkel – verdunkeln, grau – vergrauen, grün – vergrünen* і позначають поступову дію. Прикметники семантичної групи “оцінювання” *falsch, besser, schlecht, schlimm* вносять у похідні дієслова сему інтенсифікації ознаки дії – *verfälschen, verbessern, verschlechtern, verschlimmern*. Префікс *ver-* виявляє семантичну валентність й до абстрактних *Angst – ängstig – verängstigen; Geist – geistig – vergeistigen; Gunst – günstig – vergünstigen* і конкретних відіменникових прикметників *Bürger – bürgerlich – verbürgerlichen, Körper – körperlich – verkörperlichen, Mensch – menschlich – vermenschlichen*.

Для відприкметникових похідних дієслів із префіксом *ver-* твірними основами є прикметники із семами зовнішніх та внутрішніх ознак і стану людини, зовнішніх ознак предмета, кольору, певного відтінку, оцінювання з нульовою флексією а також відіменникові прикметники із суфіксами *-ig, -lich*.

Семантична валентність префікса *zer-*

Значення розподілу та деформування закріпилося за префіксом *zer-*, і лише три базові прикметники *klein, mürbe, weich* формують похідні дієслова з цим префіксом і саме з такою семантикою: *zerkleinern, zermürben, zerweichen*.

Тож, основою для похідних з префіксом *zer-* є прикметники з нульовою морфемою, суфіксом *-e* і формою вищого ступеня від *klein*.

На основі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

Залежно від характеру впливу прикметникової основи на дієслівні префікси, їх (прикметникові основи) класифікують на 4 типи:

1. Основи з нульовою валентністю: *brav, bunt, echt, eigen, ernst, fad, hager, heikel, lau*.

2. Одновалентні основи:

2.1. Кореневі основи:

для префікса *ver-*: *alt, arm, dick, dicht, dünn*;

для префікса *er-*: *frech, keck, dreist, kühn, lahm, matt*;

для префікса *be-*: *feucht, frei, nass, reich, trüb*;

для префікса *ent-*: *bloß, fern, leer*;

для префікса *zer-*: *mürbe*.

2.2. Основи першого ступеня похідності: одновалентні основи для префікса *ver-*: *hochdeutsch, vollkommen, bildlich, dinglich, einheitlich, sinnlich, gegenwärtig, geistig, sündig, einfach, langsam*;

для префікса *er-*: *mäßig, möglich, tüchtig*;

для префікса *be-*: *günstig, güutig, lustig, ruhig, nötig, tätig*;

для префікса *ent-*: *mündig, persönlich, stofflich, heilig, würdig*.

2.3. Основи другого ступеня похідності:

одновалентні основи для префікса *ver-*: *undeutlich, uneinig*;

одновалентні основи для префікса *be-*: *unruhig*.

3. Двовалентні основи, які стосуються двох префіксів:

ver- / er-: *blau, bleich, bitter, grau, klar*;

ver- / be-: *eng, gleich, gut, irre, schön, teuer, wert*;

er- / be- : *schwer, taub*;

ver- / ent- : *dunkel, scharf, sicher, stumm, wirr*.

4. Тривалентні основи, які стосуються трьох префіксів:

ver-, er-, ent-: *hart*;

ver-, er-, be-: *grün, kund, stark, trocken, wach*;

ver-, be-, ent-: *fremd*.

Виявляючи системні закономірності функціонування префіксально-дієслівних моделей із прикметниковою основою, виходимо з тієї точки зору, що ця модель являє собою одну із релевантних мікросистем, сукупність яких формує словотворчу макросистему мови. Враховуючи те, що реалізація словотворчих потенцій моделі залежить від властивостей мовного матеріалу, проаналізовано генетичні та структурно-словотворчі властивості твірних прикметників, і на перспективу планується простежувати правила формування та функціонування новітніх префіксально-дієслівних моделей з прикметниковою основою.

Література:

1. Гудавичюс А. Й. Сопоставительная семасиология литовского и русского языков. Вильнюс : Мокслас, 1985. 175 с.
2. Каравашкин В. И., Ефимов Р. В. Внутренняя валентность слова: теория и практика : учеб. пособ. Харьков : Изд-во Константа, 1999. 111 с.
3. Кацнельсон С. Д. К понятию типов валентности. *Вопросы языкознания*. 1987. № 3. С. 20–32.
4. Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. Київ: Наукова думка, 1973. 168 с.
5. Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Львів, 1961. Вип. 2. 83 с.
6. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. Москва: Наука, 1990. 105 с.
7. Кочерган М. П. Слово і контекст : лексична сполучуваність і значення слова. Львів : Вища школа, 1980. 184 с.
8. Kunsmann P. Verbalgefüge. Transformationsgrammatische Untersuchungen im Deutschen und Englischen. München : Max Hueber Verlag, 1973. 286 S.
9. Lawrenz B. Moderne deutsche Wortbildung. *Linguistische Untersuchungen und sprachdidaktische Behandlung*. Hamburg : Kovac, 2006. 286 S.
10. Leisi E. Der Wortinhalt: seine Struktur im Deutschen und Englischen. Heidelberg : Quelle&Meyer, 1975. 5. Aufl. 141 S.
11. Porzig W. Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen. *Wortfeldforschung : zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes*. Darmstadt : wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973. S. 78–103.
12. Stepanowa M. D., Helbig G. Wortarten und das Problem der Valenz in der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig : VEB Bibliographisches Institut, 1978. 215 S.